

HUGO MATTHIESSEN

NATTEN

STUDIER I GAMMELT BYLIV

HUGO MATTHIESSEN

BØDDEL OG GALGEFUGL. Et kultur-
historisk Forsøg. 1910.

FREDERICIA 1650—1760. Studier og Om-
ride. 1911.

GYLDENDALSKE BOGHANDEL
NORDISK FORLAG

MDCCCXIV

FØRSTE KAPITEL

Natten.

„Natten, som er given Menniskens
til Hvile, vendes dem til Uro for
Natrædsel.“ *Suso.*¹)

FORAT trænge dybere ind i svundne Tiders Liv og genskabe et troværdigt Billede af vore Forfædres Kulturforhold vil det være nødvendigt at variere Udgangspunktet for Betragtningen, idet selv slidt og hyppigt brugt Kildemateriale — set under nye Synsvinkler — giver ny Høst. Linjer og Skygger træder frem, naar man flytter Lyset, og et Myldr af uændsede Smaatræk, som tidligere skjulte sig, toner frem og giver Helhedsbilledet sin ganske særlige Karakteristik.

Udgangspunktet for nærværende Skildring af gammelt Byliv synes mig at rumme Betingelser for at skabe et saadant, thi Natten, der flygtigt set er noget negativt, medens Dagen er Arbejdets og Fremskridtets Kilde, ejer i Virkeligheden sin egen Kulturhistorie, dybtgaaende og mangfoldig, men den er af et eget Præg, og den kaster sine Skygger bredt ind over Dagens Lys.

Maalt i store Maal bliver Opgaven uoverkommelig, men under en snævrere Afgrænsning, hvor kun de store Omrids anes, vil en saadan Studie muligvis være af Værdi. Svagt belyst af enkelte skarpe Træk ligger Emnet for mit Blik, som en natlig Gade med ensomme Lygter, hvis Skær fortoner sig blødt i Mørket.

— Vandrer man en silde Nattetime i en moderne Stor-

stads Gader i et straalende Lyshav, sikker som i sin Stue, omgivet af myldrende Liv, Støj og Færdsel, faar man det mest levende Indtryk af, hvor store Erobringer Dagen i Tidens Løb har gjort fra Natten; — men denne Erobring er ikke sket uden Kamp gennem Aarhundreder, og Kampens Gang har sin egen Historie.

Hvilken uhyre Forskel paa nu og forhen!

I Middelalderen og Reformationstiden faldt Nattens Grænser mere sammen med Mørkets og Lysets Komme, Naturen selv afstak dem.

Dagen endte Kl. 9, ja stundom regnede man tilmed Nattens Indtræden om Vinteren allerede ved 8 Tiden. En Slagsmaalsscene i Randers fandt 1599 — i Følge Tingbogens Udsagn — saaledes Sted „om Natten mellem 8 og 9 slet“⁸⁾, og ikke sjældent finder man lignende Tidsangivelser som følgende: „Anno 1575 den 24 Dag Decembris om Nattetid, som var Julenat, den Tid Klokken var mellem 8 og 9“⁹⁾

Men lidt efter lidt — Fod for Fod — rykkede Dagen og Livet sin Grænse længere frem, og Kl. 10 blev henimod Aar 1700 normal borgerlig Sengetid, som det fremgaar af Vægterverset:

„Om du vilt Tiden vide,
Husbonde, Pig' og Dreng,
da er det paa de Tide,
man føjer sig i Seng.
Befal dig Herren fri,
vær klog og snild,
vogt Lys og Ild.
Vor Klokk' er slagen Ti.“⁴⁾

1693 lod Præsten i Stege male følgende karakteristiske Indskrift over sin Dagligstuedør til behagelig Efterretning for sine Gæster:

„Bliv til 9, du est min Ven; til 10, det kan gaa hen; men til 11 est du min Fjende; til 12, min Bøddel; til 1, min Død.“⁵⁾

Hvad Dagen saaledes mistede i Længde i den ene Ende, erobrede den naturligvis i den anden, og Følgen var, at dens lovlige Indtræden var ansat langt tidligere end nu om Dage.

I Ribe ringede Domkirkens Klokker 3 Gange om Morgen Kl. 4, og Dagen begyndte med Salmesang af Latinskolens Peblinge.⁶⁾ I Malmø ringedes af Vagt allerede Klokken 3, men en Time senere klang en anden Klokke, som purrede Haandværksfolk og Tyendet ud af Sengen,⁷⁾ og de Folk, der var saa velhavende at eje et af de første Lommeure, som kom ved Aar 1500 og prydedes af en Anraabelse af St. Vitus, kunde paa dette læse sig til, at Kl. 5 vilde være passende Tid, naar man hverken vilde for sent eller for tidligt ud af Fjerene.⁸⁾

I Jævnføring hermed regnedes Kl. 10 Formiddag ind under Middagen,⁹⁾ Eftermiddagen sluttede ved 3—4 Tiden, og Aftenen begyndte.¹⁰⁾ Et Selvmord i Bergen angives f. Eks. at være sket den 4. August 1565 „om Aftenen mellem 3 og 4“,¹¹⁾ og i København hedder det paa Christian IV's Tid: „En Aften, da Klokken slog 4“.¹²⁾

Naar Byens Klokke Kl. 8 eller 9 havde ophørt at ringe, var det Nat — *Politinat* —, hvorefter alle havde sig at rette. Om Dagen strakte Byen sine Arme graadigt til alle Sider søgende Næring fra Hav og Opland, men naar Natten var inde, krøb den ind i sin Skål som en Snegl i sit Hus.¹³⁾ Stille og fortabt i sig selv, værnet af Mure og Planker, skulde Staden gaa til Ro og samle Kræfter til det nye Dagværk. Lige saa broget, virksom og urolig denne lille sociale Myretue havde været ved Dag, saa tyst og stum skulde den henligge i Nattetimerne; Livet deltes i 2 Halvdele, en mørk og en lys, den ene viet Arbejdet,

den anden Hvilen; thi saaledes havde Vorherre selv bestemt det, og saaledes foreskrev Bylovene følgelig ogsaa.

Men Følgen var en ret haardhændet Indgriben i Folks personlige Frihed.

For Øvrighedens Tanke formede der sig et Idealbillede af Natten som et fredlyst Spand af Timer, hvor Byen skulde synke hen i Fred og Mørke, — og Love og Vedtægter tog Sigte mod at bringe Virkeligheden saa tæt op hertil som vel muligt. Men de vise Fædre, som styrede Byernes Tarv, forregnede sig; thi Folk var nu éngang ikke Maskiner, som lod sig regulere af et Lovbud, og selvom Trusler om haarde Straffe til en vis Grad gjorde deres Virkning, naaede man dog saare langt fra det ophøjede Maal, man stilede efter.

Havde man regnet med, at Byens Folk var fyldt af Borgeraand, tog man Fejl; thi ligesom Dagens flittige Virken i Boder, Værksteder og paa Brygger havde sine Klienter, saaledes havde ogsaa Natten og Skyggerne deres. Hvad nyttede det saa, at man stængte Port og Bom, naar Natten faldt paa, indefra i Dybet af Byens Hjærte lurede Faren: Tyvene og Galgefuglene, som bredte sig, jo større Samfundet voksede.

Og i den mørke, lukkede By sad en anden, endnu frygteligere Fjende paa Lur, bag Arnens dovne, tildækkede Emmer laa Ilden og stirrede ud i Mulmet som et Rovdyr med røde, glødende Øjne, og ve Byen og Byens Folk, om den sprængte Buret for at springe fra Bjælke til Bjælke i det træfyldte Hus; — Liv, Eje og Velfærd stod da paa Spil, og alt hvad flittige Hænder gennem Slægtled havde skabt, kunde faa Timers Brand lægge øde.

Føleligt nok, om end mindre skrækkeligt, var det Hærværk, Natteravne satte i Scene, knuste Ruder og sønderhuggede Døre betegnede deres Vej, Spil og Skraalen vakte

den slumrende By, og mangen Borger satte mellem Aar og Dag Livet til i de blodige, natlige Slagsmaal.

Tre farlige Fjender truede saaledes Bysamfundet ved Nat, Tyven, Ilden og Natteravnen, og omgærdet af Mure og Planker maatte Staden ogsaa finde Vaaben mod de indre Farer, som spildte Nattens Tryghed.

Denne Kamp agter jeg at følge til Tiden o. 1660, selvom jeg — for klarere at belyse et enkelt Punkt — hist og her har fundet det rettest at føre Linjerne videre ud over denne Tidsgrænse.

Folk maatte vel vaage over deres Mund, at de ikke i Fuldskab eller Hidsighed lod sig forlede til at true med Ild; thi 1625 fik Lensmanden paa Vordingborg, Palle Rosenkrans, kongelig Befaling om flittigt at forfare, om Kvinden Kathrine Krusis havde truet med at anstikke Ild paa Byen, da hun, hvis det forholdt sig saa, skulde føres til Tugthuset og ikke mere lades løs¹²⁸).

Som Forholdene var, blev det at brænde sit eget Hus af, halsløs Gerning, og dog hændte det fra Tid til anden, at en fattig Djævel, som sad i en usselig Rønne og intet ejede, fik den Idé at lade hele Herligheden ryge af, for at han — som brandlidt, privilegeret Tigger — kunde bjærge sig et nødtørftigt Levebrød ved at bede Godtfolk om Almisser.

Men 1587 satte Frederik II dog en Stopper for dette Uvæsen, idet han befalede, at slige Folk, — om deres Brøde skellig kunde bevises —, skulde lide samme Medfart som Mordbrændere og henrettes uden Naade¹²⁹).

Fortidens Mennesker levede saaledes i en evig Uro for Ilden, aldrig vidste man sig tryk, thi Faren var for Haanden hver Time i Døgnet, og den Mand, som rig og misundt om Aftenen lagde sig til Hvile, kunde kanhænde, før Sol stod op, sidde tomhændet som en Tigger mellem Ruinerne af alt, hvad han kaldte sit.

Stiltiende slog Almuen om Aftenen Kors over Arnens tildækkede Gløder for at holde den Slave i Tømme, som hvis den brød sine Lænker, vilde lægge Huset øde, og gik Ilden ud, og man i den Anledning opsøgte Naboens, maatte man ikke bede om den som Gave, men kun til *Laans*; thi haardt og tungt havde Fortidens Slægter sandet, — at „man kan altid faa Ild nok“¹³⁰).

SJETTE KAPITEL

Natravnen.

„Man plejer at sige, at 4 Ravne de gøre een Djævel; det er ikke sanden, fordi at Ravne ere Guds gode Creatur som andre Fugle, men 4 Natravne, som sidde og slemme Natten udover med hverandre, de have den 5te hos dem, som er Djævelen: han kommer dem om Hals og i Haar sammen med Sværd og Knive, saa de gøre hverandre det korteste.“

*Peder Palladius*¹).

NAAR Ravnen var i Miskredit hos Godtfolk, delte den Skæbne med andre Dyr, som yndede Mørket, en Omstændighed, der ej talte til Fordel for deres moralske Vandel. Den urolige Flagermus kom i Tyvsrygte, idet man beskyldte den for at stjæle Olie af Kirkens hellige Lamper³), Uglen var dens medskyldige, „Ugleværk“ Navnet paa usædelig Færd⁴), og en „gild, natulig Skalk“ et grovt Skældsord⁴). Men især stod Ravnen paa det sorte Bræt, Overtroen havde travlt med denne natlige Fugl⁵), og dens Navn overførtes derfor paa alle genstridige Individer, som ej vilde følge Naturens Bud, men gjorde Nat til Dag, sværmede og sølede, skraalede og larmede, naar Stilheden skulde raade og alle gode Borgere sove⁶).

Idealbilledet af den tavse By virkeliggjordes jo ikke.

Natten var fyldt af Larm og Lyde, klapprende Skodder og skrattende Vejrhaner, Skilte, som skreg i rustne Hængsler, naar Vinden susede gennem Gaderne.

Fra Tagmønstre og Skure hylede Kattene, halvville, herreløse Køtere halsede og tudede i Gyder og Gaarde, saa man maatte skride kraftigt ind mod disse Fredsforstyrrelser og lade Bøddelen anrette Blodbad paa dem.⁷⁾

Og Gaden, som skulde ligge øde og tom, var hele Natten befolket — om end spredt og sparsomt. Skærende uhyggeligt maa det have lydt at høre syge, hjemløse Stakler jamre i Døds kamp paa den kolde Stenbro mellem Skarn og Pytter, hvor de krøb sammen i al deres Usseldom; thi naar Farsot hærgede Stæderne, døde Stoddere i Mængde paa aaben Gade⁸⁾. 1528 stiftedes der saaledes et Hospital i Viborg, fordi mange fattige Syge laa „paa Gaden om Nætter og Dage blandt Svin og andre uskelige Kreaturer“⁹⁾.

I Mørket kom Tyven luskende langs de lukkede Boder, Misgærningsmænd paa Mordsti lurede i Slipperne, Troldfolk stjal sig af Sted til deres djævelske Idrætter, og forsigtigt spejdende, at Rettens Folk ikke skulde komme dem paa Spor, sneg Mænd sig til deres natlige Stævnemøder eller til de fattige Skøger, som altid havde Bøddelens Svøbe truende over Nakken.

Mulmet vakte de onde Instinkter, gammelt Had og umættet Hævnthirst purrede Folk ud, naar alt var roligt og Øjeblikket fristende at vælge til at æske en Fjende ud, plage, skade og krænke ham.

Forgæves forbød man Borgerne at færdes med Vaaben; thi end ikke da Stadsretterne truede Overtrædelse med barbariske Straffe, respekteredes Forbudet, hvad bl. a. fremgaar tydeligt nok af Gildeskraaernes Bestemmelser. Men i alle Tilfælde gjorde den Tankegang sig dog

gældende, at Mord og Mandslet var dobbelt strafværdigt, naar de skete i Mørke og Mulm. Overfald „om Natten, naar Folk sover“, var særlig graverende i lybsk Ret¹⁰⁾, svensk Bylov straffede Ran efter Vagtringningen med Døden¹¹⁾, og findes der end ikke paaviselig Lovhjemmel herfor herhjemme, synes man dog i Praksis at have regnet det for et skærpende Moment, om Forbrydelsen var sket „om Nattetide“ eller i „Mørke og Mulm“.¹²⁾

Mennesker uden Mod og Mandshjerte lod dog Vaabnene blive hjemme og nøjedes med hemmeligt at nagle Skandskrifter paa Uvennens Dør eller Gabestokken¹³⁾, ligesom det ogsaa synes at have været Skik at beskæmme ærligt Godtfolk ved paa deres Hus at hænge et urent Kadaver, som Rakkeren Dagen efter maatte fjerne.

En Odense-Lektor klagede saaledes 1637 over, „at der om Natten var henkastet en død Kat ved hans Dør og et stort Opløb fremkaldt ved Daggrø af Rakkeren“¹⁴⁾, og da nogle „udædiske og forhærdede Mennesker“ om Nattetide hængte et Katteaadse for en Nakskov-Borgers Hus, rystede det ham saa stærkt, at han stiftede et Legat paa 100 Rdr. for fattige Peblinge, — „paa det saadan uredelig Gerning ved Gud den Almægtigstes naadige Hjælp og Middel i sin Tid kunde blive aabenbaret.“¹⁵⁾

Ærligere var det at æske Fjenden ud, og det var saare almindeligt i vore gamle Byer, at en Borger, hed af Drik og drabelig rustet, mødte op i den Gade, Uvennen boede og intetanende sov de retfærdiges Søvn. Hævnens Time var slagen, og snart vaagnede Husets Herre ved vrede Drøn, som bragede gennem Stuerne, Kampesten, stjaalne af den jammerlige Stenbro, fløj buldrende gennem splintrede Ruder, og fra den sorte Gyde lød Angriberens Røst: — „Est en ærlig Karl derinde, da komme han herud.“¹⁶⁾

En Aften 1588 hørte Borgerne i Næstved, at en Mand kom i Gaden, skrabede med Sværdet i Stenbroen foran Marine Andersens Dør og skeg: „Herud din gamle, forløbne Hore“, 1621 klagede en Borger i samme By over, at Laurits Bunde en Nat havde været for hans Hus med Værge og æsket ham ud med utilbørlige Skældsord¹⁷⁾, og 1598 stævnedes Peder Buntmager i Kallundborg en Medborger for om Nattetide at have gæstet hans Dør med Vaaben og „sagt hannem mange Ukvemsord paa“.¹⁸⁾

Larmen vakte Uro i Gaden, Folk kiggede nysgerrigt ud, saa Udfordrerens havde den Tilfredsstillelse at gentage Injurierne og den overfaldne fik Vidner til det Søgemaal, som uvægerligt fulgte efter.

1636 anklagede Evert Evertsen Lepper paa Aarhus Byting Rasmus Lassen, fordi han en Sommeraften mellem 9—10 var kommen med et Spyd til hans Hus; og da Evert forsigtigt lukkede Vinduer og Døre, slog Rasmus en Rude ind og stak derigennem med Spydet, rendte Døren op og slog løs paa Evert — „forat myrde ham“.¹⁹⁾

Jens Hollænder i Aalborg, som havde lagt sig ud med Peder Grydestøber, fik 1604 dennes Vrede at mærke og nødtes til „hardeligen“ at beklage sig paa Raadhuset; thi tidt og ofte om Nattetid, naar han sov, kom Peder anstigende for hans Dør med draget Værge, æskede ham ud og skældte ham højt og lydeligt for en „Tyv og en Horrender“, samt hans Ægtemage for en „Tyv og buget Tyv“. I sin Angst tyede Jens da til Øvrigheden og bad „for Guds Skyld“ Borgmester og Raad „skaffe hannem Fred“.²⁰⁾

Stundom mødte Udæskeren dog Modstand. Da Kristen Riber i Helsingør f. Eks. en Aften 1585 mødte frem for Hans Københavns Dør og æskede ham ud, saa sandt han var en ærlig Mand, kylede Hans som Svar en Sten efter

ham. Forarget spurgte denne da Tilskuerne: „Er dette ret. Jeg byder ham ud med et Værge, og da slaar han mig med Sten?“ Men i det samme foer Hans's Kvinde Marine ud med en Skuffel og hug Kristen tre Slag, og da han søgte at parere med Værget, slog han af Vanvare Haanden af hende.²¹⁾

Endnu værre gik det 1604 Kjeld Kræmmer i Næstved. En Oktoberkvæld drønedes der to Slag paa hans Dør og Skældsord lød ude fra Gaden. Naboerne hørte Kjelds Hustru indenfor besværges Manden ej at gaa ud: „Kære Hjærtemand, jeg beder Eder for den Død, Gud taalte, blive i Eders Hus!“ Men han lod sig ikke holde tilbage, rev Døren op med Udraabet: „Hvor er I nu, I Tyve og Skælmer!“ og løb ud paa Gaden, hvor han modtoges af et Hug i Hovedet, som strakte ham død om paa Stedet.²²⁾

Nytaarsdag 1604 „mellem 3—4 Slet efter Midnat“ drog Jens Kjeldsen i Aalborg til Tøger Husums Dør og dundrede paa. Medens Pigen hentede Nøglen, slog han 6 Ruder ind, hvorpaa han — væbnet med en Langbøsse — traadte ind og styrede sine Fjed til Tøgers Sengekammer, hvor denne laa med sin Kone. Paa Tøgers Spørgsmaal om, hvad han vilde, svarede han: „Du har begæret min Kone 3 Gange, gaa nu til hende, nu ligger hun varm, nu kanst du faa hender!“ Hvortil Tøger bemærkede: „Jeg vil behjælpe mig med den, jeg haver.“ Da gik Jens hen og satte sig for Bordenden i Stuen med Langbøssen mellem Benene. „Vil I noget synderligt, skal jeg staa op til Eder,“ sagde Tøger. „Ja, kom,“ lød Svaret, „ret nu saa gerne som anden Tide,“ og med disse Ord lagde Jens Bøsseløbet paa Bordet, spændte Hanen og tog Sigte mod Tøgers Seng. Da skreg Pigerne op og advarede Husbonden, og endelig lykkedes det Tyendet at faa den uhyggelige Nattegæst paa Porten.²³⁾

— Naar en Udæskers drabelige Røst lod sig høre i den tavse Gade, holdt Vægterne sig i Regelen i ærbødigt Afstand; thi lige saa tidt den Slags Scener nævnes, ligesaa ofte glimrer Natteroens Vogtere ved deres Fraværelse. Og vovede de sig frem, kunde det hænde, at de modtoges med Grovheder. „Din surbenede Vægter, jeg passer intet paa dig!“ skreg en Urostifter 1625 i Holbæk, da Vægteren vilde blande sig i Klammeriet.²⁴⁾

Ved slige Lejligheder blev mangen Dør skamferet af Sværdhug og Spydsting, mangt et Bislag ramponeret, men først og sidst gik det ud over Ruderne, de skøre, dyre Glar i Sprosser af Bly, som voldte Borgerne saa megen Glæde; thi Udslagning af Ruder var en Mani, en Modesag for højædle og velbyrdige Herrer.²⁵⁾ Selv Christian IV fandt en Glæde deri²⁶⁾, og jævne Folk abede troligt efter og nød med Velbehag Lyden af de raslende Skaar.

Men da greb Øvrigheden ind med haard Haand.

I Lybæk blev en ung Mand henrettet 1489 for slig „Misgerning“, og i Horsens truedes en Murer med Tab af Hovedet, om han atter forlystede sig paa denne Vis.²⁷⁾ En Randers-Borger lod sin egen Søn sætte i Taarnet for nogle knuste Ruders Skyld²⁸⁾, og naar Bartil Klemmindsen i Aalborg, som havde „udslaget en ærlig Mands Vinduer“, slap med 10 Dr. i Bøde, — „om han nogen Tid herefter Penninge fortjene kan“ —, var det med Tilføjelse af, at det næste Gang vilde — „indgange paa hans Hals“. ²⁹⁾

Nattetumulternes Arnested var naturligvis de talrige Vinkældere, Ølboder og Kipper, hvor Sviregasterne holdt til. I Bergen fandtes der 1624 ikke mindre end 400 Øl-

boder³⁰⁾, og selv en liden By som Assens var 1627 forsynet med 11 Brændevins-, 18 Ølsalg og 3 Vinstuer.³¹⁾

Hede af Drik, blodrige og voldsomme, røg Gæsterne sammen i Mundhuggeri og hidsige Slagsmaal, hvorved mangen Mand fik sin Bane; thi vildt og ubændigt gik det til slige Steder, Tingbøgerne belyser det tilfulde, og 1586 fandt St. Knuds-Gildet i Lund det nødvendigt at minde Brødrene om ej at forveksle Gildestue med Kro og Ølkonehus og mene at kunne ustraffet som *dér*: — „skikke sig utilbørlige og uhøviskelige i sine Ord og Gerninger med at sværge og bande, at klamre og trætte, bespotte og foragte og huje og skrige, at raabe og skraale, at kvæde utilbørlige og Boleviser, at spille og spy, at slaa Kar og Kander itu, at føre utilbørlig Dans eller have andre slemme Noder og Fagter paa sig“. ³²⁾

Folk skulde sky disse Fordærvsens Huler og drikke hjemme, „saa haver“ — som Peder Palladius skrev — „ingen slaget dig ihjel i Ølkonens Hus, og du haver ingen slaget ihjel.“ Hvor Natravne sad sammen, var Djævelen hos³³⁾, og at Bispen havde Ret, fik man 1670 at sande, da Satan skinbarlig slog sig ned ved Kortspillet blandt et ugudeligt Kroselskab paa Christianshavn.³⁴⁾

Tobakken, som fra Christian IV's Dage, begyndte at vinde Indpas, indhyllende Sviregasterne i Dunst og Taage, bidrog — om man tør tro en Læges Udsagn — ingenlunde til at bedre Tonen; thi „udi de Krostuer, hvor der sælges og drikkes Tobak, dér holder sig altid disse syndelige Gjæster, nemlig: Ildebrand, Mord, Manddrab, Horeri, Løstgæst, Tyveri og Bedrageri“. ³⁵⁾

Forgæves prædikede Moralisterne, forgæves lod Vagtklokkens manende Røst sig høre, velbænkede og velbeskænkede blev Drikkebrødrene siddende ved Kruset. Atter og atter greb Øvrigheden ind, Vægteren i Kallund-

borg havde udtrykkelige Ordre om at trænge ind i Skarns- og Horehuse og formane Sviregasterne om at holde inde med „saadan letfærdig Nattedrik“⁸⁶⁾, og Trommeslagerne forkyndte i Gaderne, at nu maatte Øltapningen være slut. Kl. 9 sattes som Grænse i Aarhus, allerede 7½ i Bergen, „men det varede ikke længe“; thi 1649 var den oppe paa Kl. 10.⁸⁷⁾ Og Gilde- og Lavsskraaer indskærpede Gang paa Gang Mestre og Svende stille og ærbart at vandre hjem fra Sammenkomsterne, ej forville sig til Hore- og Ølkonehuse, buldre paa Gaderne eller kaste op under Hjemmarchen.⁸⁸⁾

Trods alt var Natteravnenes Selskab lige talrigt, og naar de fra Kældrenes osende Rum ravede ud i den friske Luft og fandt Gaden liggende mørk og stille, vakte Freden og Tystheden dem til Daad. Fyldte til Randen med stormende Livsmod, følte de sig som Byens Herrer, — og med et brød et larmende Uvejr løs over det slumrende Borgerskab.

Selv fornemme, ja højtstaaende Folk tog med Liv og Lyst Del i disse Tumulter. Om Christjern II fortælles, at han som Prins bestak Vagten paa Københavns Slot, saa den ofte hele Nætter holdt Porten aaben for ham ud og ind til Byen, „hvor han sværmede, spøgede, ruttede, tog sælsomt af Sted af det ene Borgerhus i det andet, og fandt sig helst dér, som Vinen smagede bedst og smukkeste Folk vare“.⁸⁹⁾

1522 foer Rasmus Clementsen og Vestervig-Provsten til Holstebro, hvor de drak Nat og Dag „rent over med Vin og Mumme og hug sønder Gryder, Kander, Tønder og Glarvinduer og alt det, som i Huset var“. Derpaa jog de som en Storm gennem Gaderne med væbnede Svende, saa Købmænd og Almue flygtede af Byen. For over 50 Mark Sukker spille de og lagde øde paa Gaden, Borger-

koner slæbte de ud af Sengene, hvor de laa hos deres Mænd, og trak dem gennem Staden, saa de Holstebro-Borgere aandede lettet, da de høje Herrer drog bort for at slaa Ruder ud paa Blæsbjerg.⁴⁰⁾

1577 stormede Jørgen Blome med Følge i Nattens Mulm Borgemesterens Hus i Sønderborg, men blev slaaet tilbage med „tørre Hug“, og da han senere en Nat i Forening med Erik Breide fornyede Angrebet og rev Skodder af Huset, ilede Naboer og Genboer til med Vaaben og huggede denne ned for Fode.⁴¹⁾

Den 6. Apr. 1589 „Kl. 9 om Natten“, da Hans Mule i Odense laa i sin Seng og ingen Fare ventede, anfaldt Karl Bryske med sine Svende Huset, splintrede 54 Ruder og hug Vinduskarmene itu, saa langt de kunde naa med Spyd og Værge; hvorpaa de aabnede et Bombardement med Sten, knuste Indboet og slog den stakkels Borger „saar og blodig paa den ene Arm“.⁴²⁾

Kaptajnen paa kgl. Majestæts Skib „Markatten“ drog 1625 med Besætningen om i Nyborg „om Nattertide“ og knuste Godtfolks Vinduer⁴³⁾, og overfor slige Overgreb stod Borgerne værgeløse, medmindre de vilde søge Hjælp hos Kongen.

„Dersom Eders Velvisheder haver noget med mig at tale, kan det gerne ske i mit Losement,“ svarede en Adelsmand naadigt paa en Stævning, da han 1635 om Natten forlystede sig med at splintre Skilte og Ruder i Helsingør.⁴⁴⁾

Men da Vægterne tidt og ofte blev overfaldne i Hovedstaden af Adelspersoner og ilde trakterede, blev Christian IV 1625 nødt til at paabyde, at selv disse skulde holdes i Arrest, naar de lavede Nattetumulter⁴⁵⁾, og By efter By fik Ret til, — naar velbyrdige Herrer efter Vagtringningen huserede i Gaderne og skød Ruder ud med lange Bøsser,

— at lade Stormklokken sætte i Gang og kalde Borgerne under Vaaben.⁴⁶⁾

Overfor den „gemene Hoben“ havde Øvrigheden naturligvis friere Hænder, og man tog kraftigt fat, om man end ikke gik saa vidt som i Tyskland, hvor Natravne ere blevne straffede med Udstikning af Øjnene.⁴⁷⁾

Anden Gang grebet om Natten med „Hujen og Skri-gen og draget Værge“ forvistes en Skomagersvend 1637 fra Horsens „under hans Halsis Fortabelse,“⁴⁸⁾ af nogle Ungersvende, som en Søndag Aften 1601 dundrede paa Dørene i Køge med Knipler, forvistes en og to maatte bøde 100 Mark⁴⁹⁾, — og Søren „Skarprichter“ og hans „Selskab“, som ofte om Natten skød paa Næstved Gader, forpligtede sig 1640 til — under Tab af Hals og Liv — at holde sig rolige.⁵⁰⁾

Drukne, Natravne, Spektakelmagere, Ægtemænd, som besøgte berygtede Huse, og slige Folk plejede man i de tyske Byer at putte i dertil indrettede Tremmebure midt paa Torvet, hvor agtværdige Borgere Dagen efter kunde gotte sig over at kigge ind til de angerfulde Syndere.⁵¹⁾ Og lignende Detentionslokaler har muligvis ogsaa været i Brug hos os, i Slesvig nævnes i hvert Fald et „Drillhaus“,⁵²⁾ og balstyrige Brødre af Knuds-Gildet i Lund kunde paa Oldermændens Bud indsættes i „Punderen“, Vejerboden, til de atter kom i Ligevægt.⁵³⁾

Men Vinkælder og Fangehul laa jo forøvrigt fortroeligt Side om Side under Raadhuset, en saare viselig Foranstaltning, som mangan Gang gjorde det muligt at faa Natravnen bag Laas og Slaa, før han fik lettet paa Vingen. Og foruden Raadhuskælderens aabnede Fangetaarn og Bøddelshus sig gæstfrit for Gadebassernes urolige Skare.

Uden at lade sig skræmme fremturede disse dog med deres „Slemmen og Demmen“, berusede Svende glemte

Lavsskraaernes manende Ord, ja selv Borgere slog sig løs, saa det rungede i Staden. Gang paa Gang aflystes sligt fra Tinge, ja sine Steder gik det saa slemt til, at Borgerne fik Ret til selv at holde Justits og værne Natteroen, uden at Urostifterne kunde beklage sig, om de kom til Skade.⁵⁴⁾

Under Raabet „Slaa ihjel, sla ihjel!“ overfaldt en halv Snes Skomagersvende 1635 de 2 Vægttere i Næstved paa „morderiske Vis“ med Knive, saa de maatte fly til Borge-mesters Dør og raabe „om Redning“. Den Dannemand kom da til i bar Skjorte og hjalp dem.⁵⁵⁾

En Januarnat 1626 vakte en Skrædder- og 3 Potte-magersvende formelig Panik i Holbæk. Væbnede med Stænger huserede de i Gaderne, buldrede paa Dørene, vrælede og hylede „ikke som Folk, men som Djævl“, saa Borgerne forfærdede fløj ud af Dynerne i blot Linned i den Tro, at Ilden eller Fjenden var over Staden. Væg-terne fik Vaabnene skamferede og omringedes, saa de ej kunde raabe 10, og først da Bysvendene ilede til, genop-rettedes Roligheden.⁵⁶⁾

Særlig yndet var *Grassatgang*, alle Gadebassers kære Tidsfordriv. Navnet kommer af det latinske grassari, strejfe om og gøre Optøjer⁵⁷⁾, og dobbelt festlig blev Morskaben, naar den iværksattes til Fløjters og Trompeters Lyd, saa de sovende vakttes og ret kunde ærgre sig over Pro-cessionen.⁵⁸⁾

Serenader til den elskede var en sydlandsk Blomst, som hang med Bladene under vort barske Himmelstrøg og ej ret kunde trives. I Holbergs Tid findes der vel svage Spor af denne Skik, men en saadan Form for Hyldest var

ikke velset af de skønne, ja synes tilmed af ærbare Piger at være regnet for en Fornærmelse, der meget punktligt, hver Gang den forekommer hos Holberg, honoreredes med en Natpotte over Hovedet.⁶⁹⁾

Nej, lød der Toner i de mørke Gader, tolkede de ikke en smægtende Elskers Kval, men averterede forsinkede Bedsteborgere om snarest muligt at søge Hus; thi da var et Optog af glade Sviregaster under Opsejling gennem Gyderne. I den stille Nat slingrede Processionen fremad med Posepibere og Spillemænd og en Skare drukne Kompaner i Flok med Vaaben og Værge, Raaben og Skraalen — „som andre vilde Bæster og Gaster“.⁶⁹⁾ Splinter røg af Skodder og Bislag for Sværdenes Hug, Gnister af Stenene, og Gaderne genlød af Larm, som om alle Helvedes Aander var slupne løs.

Men dette voldsomme Attentat paa Nattefreden kunde selvfølgelig ikke taales, og særlig gjaldt det om at faa Musiken slaaet til Jorden. I Helsingør blev f. Eks. hver Spillemand, som efter Sengetid færdedes ude, sat i Hullet⁶¹⁾, i Ribe førtes 'slige „Gadebasser“ ufortøvet „udi Finkeburen“,⁶²⁾ og hjalp dette ikke maatte en skrap „Forpligt“ til. En Feldbereder maatte saaledes love ej at løbe „med sin Sitter og Spilmandsleg om Natten paa Gaden“,⁶³⁾ en Spillemand pantsatte sin Ryghud til Kagen,⁶⁴⁾ og en Trommeslager indestod med Halsen for ikke mere at forlede Ungdommen til Dobbelt og anden Løstgængighed.⁶⁵⁾ I Bergen havde Vægterne oven i Købet Fuldmagt til at konfiskere alle Musikinstrumenter, som efter 10 viste sig paa Gaden, Natravnene skulde hægtes og fremmede „i Venlighed“ mindes om, at Grassatgang stred mod Byens Vedtægter.⁶⁶⁾

1668 gik en Friherre af høj Byrd grassat i København og stak en Vægter ihjel paa sin Vej.⁶⁷⁾ Haandværks-

svende,⁶⁸⁾ Søfolk og velstaaende Borgersønner optog Møden, saa denne Form for Nattekommers blev meget udbredt.

Selv Skolebørn morede sig — trods Skolelovenes skarpe Bestemmelser — paa denne Vis. I Roskilde maatte man udtrykkeligt forbyde Eleverne at gaa grassat og søge Kroer og Kipper,⁶⁹⁾ i Viborg hørte Omstrejfen og Skraalen om Natten til de skammelige Forseelser, som medførte Tab af Ryghuden⁷⁰⁾, og i Lund truedes Peblinge, som gav sig af med „Natteløb“, med Straf og Udvisning af Skole og By.⁷¹⁾ I Odense hed det 1578, at hvo som om Natten sværmede i Gaderne som Natravne og Svirebrødre eller søgte fordægtige Huse, skulde gribes og fængsles til videre Straf, medens vitterlige Grassatgængere hjemfaldt til 6 Dages Fængsel paa Vand og Brød.⁷²⁾

Men Disciplene lod sig ikke forknytte, thi — som en samtidig skrev —:

„Nu er der alle Vegne i Skole,
Grothanser, som kunne drikke og bole,
og bruge sig med Lystighed frie
med Piber, Trommer og Symphonie.“

Og atter og atter klagedes der over Ungdommens Nattekommers, dens Raaben og Vrælen, Kasten med Sten paa Vagten og vilde Tumulter,⁷³⁾ ja 1635 jamrede de 2 mandhaftige Næstved-Vægttere over, at 7—8 Skoledisciple med Stænger, Kaarder og Sten havde overfaldet og forfulgt dem, jaget dem ind i deres Hus og belejret dem dér, saa de ej turde vove sig ud og ringe af Vagt.⁷⁴⁾

I Studenterkredse var Grassatgangen formelig sat i System, i Upsala drev man det saa vildt, at det forbødes Studenterne at vise sig paa Gaderne efter 8 Aften,⁷⁵⁾ og i København blev de Gang paa Gang grebne i Spektak-

ler, skønt hemmelig Afstraffelse og i Gentagelsestilfælde offentlig Relegering var Natravnene vis.⁷⁶⁾

Og dog skulde man synes, at Lærerne ej med fornøden Kraft kunde træde op mod Udskejelserne, naar de selv — efter en Viborg-Rektors Udsagn 1635 — svirede i Vinkældere og Ølhuse — og „ved Nattetider gaa gras-sat, fylde Gaderne med Skraal og med dragne Kaarder slaa Ild af Brostenene, naar de om Natten med deres Elskerinder strejfe omkring i Gaderne“.⁷⁷⁾

— Under saadanne Forhold var det højst farefuldt for en Kvinde at vove sig ene ud i Byen, naar Mørket faldt paa, udsat som hun var for Sværmbrodrernes Vold og Overlast, hvad Gregers Skippers Kone kunde tale med om, da hun 1587 mødte frem paa Randers Byting og lod 4 Dannemænd tage Syn over hende. Thi efter nøje at have gransket udtalte disse, at „hindes højre Laar over det tykke“ var blaaslagen, Skindkjortelen udrevet fra Foden og opad, Halskluden skiden som sølet af Gaden, og „hendes Hoved beklaged hun sig hart udi“, da hun var slagen og traadt under Fødder. For denne uhøviske Medfart beskyldte hun Peder Skolemester eller den, han var i Følge med, som slog hende i Stenbroen om Natten mellem 10 og 11.⁷⁸⁾ — Ja, selv Drab af værgeløse Kvinder kunde finde Sted, en Februarnat 1571 dræbte f. Eks. en Adelsmand i København „uden skellig og billig Aarsag“ en Kvinde.⁷⁹⁾

— De blanke Vaaben, Grassatgængerne fægtede omkring med, voldte naturligvis en Mængde Ulykker. Alle Forbud mod at bære dem viste sig — som foran nævnt — uigen-nemførlige, og som en mager Erstatning nøjedes Øvrigheden derfor med Kravet om gennem Bartskærerne at faa at vide, hvilke Saar de forbandt. Saaledes fik de Nys om de stedfundne Slagsmaal og Lejlighed til at kræve

Bøder ind, selvom Natravnenes Kompagni indbyrdes tav om den Skade, de tilføjede hinanden under Spektaklerne.

Allerede i Middelalderen kendtes denne Barberernes Anmeldelsespligt,⁸⁰⁾ — 1515 nævnes den f. Eks. i Flensborg,⁸¹⁾ — og den indskærpedes Tid efter anden, idet man befalede dem øjeblikkeligt, naar de havde anlagt første Bandage om Saaret, at ile til Byfogden og fortælle, hvad der var gaaet for sig.⁸²⁾ Da en Mængde natlige Kampe og Overfald i de holstenske Smaabyer forblev uopklarede, fordi Bartskærerne tav, tvang Christian IV dem ved en streng Forordning til at tage Bladet fra Munden,⁸³⁾ og 1603 hed det i Helsingør, at naar Bartskæren efter et Slagsmaal havde forbundet dem, „der saaride ere og Skade haver fangit“, skulde han hemmeligt give Byfoged og Kæmner det til Kende, — „paa det at ingen slige Sager skulle dølgges og Kongens og Stadsens Sagfald forsømmes og underslais“.⁸⁴⁾

Slige Foranstaltninger var visselig nødvendige, thi dækket af Mørket fuldbyrdedes mangen en Udaad, hvis Op-havsmand aldrig kom for Dagen. Kun blege, blodige Lig laa i en Blodpøl i Gadeskarnet eller drev i Aær og Kanaler som uhyggelige Vidner om de natlige Dramaer, som var udspillede. Men Natten var tavs, og Mulmet skjulte Stimændenes Spor.

Betegnende for Tilstandene er de rent meningsløse Overfald paa sagesløse Personer, som atter og atter forøvedes, som naar f. Eks. en Mand, der kørte fra Randers „i Mulm og Mørke“, af en ukendt Stratenrøver blev saaret med et Spyd, saa han i lange Tider laa under Bartskærhaand.⁸⁵⁾

En Aftenstund 1641, da Næstved-Vægterne stod paa St. Peders Kirkegaard og ringede paa Vagt, faldt der fra et Baghold et Skud og en Kugle peb forbi deres Øren og

smældede mod Taarnets Mur. Og da de forfærdede slap Rebet, faldt der paany et Skud.⁸⁶⁾

Sligt gentoges rundtomkring i alle Byer, og i Hovedstaden tog natlige Mord og Manddrab i Gaderne Overhaand i den Grad, at der i Frederik II's Tid maatte organiseres en Vægterstyrke paa 100 Mand.⁸⁷⁾

Lovenes skarpe Bud bed ikke, Formaninger og Advarsler var som talte for døve Øren, saa længe Mørket havde Magten i Byens Gyder og gav alle onde Instinkter frie Tøjler bag sine skærmende sorte Vinger. I Ly af dem groede Overtroen frem som en bleg, lyssky Urt midt i Gadernes Stenbro, Mørkerædselen greb Menneskene, den opskræmte Fantasi satte Sindene i Feber og befolkede de mørke Stræder med Helvedesaander, Troldpak og Genfærd.

Hver Kat, som med fosforskinnende Øjne sneg sig langs Rendestenen, var maaske Satan selv, Gravsoen huserede i Ærøskøbing Gader, hvor den tilmed engang løb mellem Benene paa en Karl, Helhesten humpede som Dødsvarsel om i samme By, og Sagnet vidste at fortælle, hvordan en Vægter uforvarende kom til at ride paa den lige til Raadhuset.⁸⁸⁾

1640 gik en Korporal med en god Rus ved Midnatstide hjem gennem Ribe Gader, da pludselig en So — i overnaturlig Størrelse — fulgte efter ham, og da han stak efter den med Spydet, løb den bort, saa Gnisterne føg, hvor den satte sine Fødder. Men siden den Dag trivedes hverken han eller hans Husstand.⁸⁹⁾

Om Natten delte Overtroen, Tyve og Natravne Magten, thi ogsaa disse var af Mørkets Afkom og skyede Lyset.

Jo stærkere dette blev, des trangere droges Grænserne for deres Uvæsen, des kraftigere magtede Øvrigheden at bekæmpe Ondet; thi jævnsides Sædernes gradvise Afslibning og den stigende Respekt for Lov og Orden kom Gadebelysning til at spille en stor Rolle i denne Kamp. Da Tranlamperne for første Gang tændtes i København, var det udtrykkeligt for „at hindre og afværge Røveri og Overlast, som slemme Mennesker tilforn ved Aften- og Nattetid plejede sammesteds at øve“.⁹⁰⁾

Og det stakkels, lille Lys, som i enkelte Byer — næsten forfærdet over sin egen Ringhed — blussede i Fyrligten paa Raadhusets Mur, kom til at indebære Spiren til en hel ny Udvikling, som først fuldbyrdedes i langt senere Tider; thi Lyset lagde Baand paa Vildskaben og Tøjlesløsheden, og alt eftersom dets klare Straaler skar som Knive gennem Gyderne sorte Svælg, jages Overtroen bort med den Hær af Skygger, som flygtede over Gavle og Tage.

589. — ⁹⁰) Engelstoft: Odense Bys Hist. (1880) 528. — ⁹¹) Hugo Matthiessen: Fredericia 1650—1760 (1911) 221. — ⁹²) Kall Rasmussen: Hist. Efterretn. om Musse Herred I (1866) 370. — ⁹³) Brandanordn. 1643 (Kbhvn. Diplom. V 249—59). — ⁹⁴) Hüllmann: Städtewesen IV 32. — ⁹⁵) Yngvar Nielsen: Bergen, 154. — ⁹⁶) Odhner: Bidrag til Svenska stadsförfatningens historia (Ups. 1861) 64. — ⁹⁷) Moriz Heyne: Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer I (1899) 329; Below: Das ältere deutsch. Städtewesen u. Bürgerthum, 67; Alw. Schultz: Deutsches Leben im 14. u. 15. Jahrh., 142 f.; C. Enlart: Manuel d'archéologie Française II. Architecture civile et militaire, p. 258 ff. — ⁹⁸) G. Zappert: Über das Badewesen mittelalterl. u. spätere Zeit I 110 f. (Archiv für Kunde Österreich. Gesch. Quellen XXI). — ⁹⁹) Yngv. Nielsen: Bergen 157; Hildebrand: Sveriges medeltid I 469 (Magni stadslag. Bb. 22 Art. 5). — ¹⁰⁰) Kbhvns. Diplom. II 281 f. — ¹⁰¹) A. Petersen: Køge Bys Hist. II 198. — ¹⁰²) Vide 1631 (Danske Vider og Vedtægter II 403). ¹⁰³) Aarsberetn. fra Geheimearchivet I 85 f. — ¹⁰⁴) Saml. til jydsk Hist. og Top. II 130. — ¹⁰⁵) Kbhvn. Diplom. II 281, jfr. V 259. — ¹⁰⁶) Alw. Schultz: Deutsches Leben etc., 143. — ¹⁰⁷) C. Enlart: Manuel d'archéologie Française II 260. — ¹⁰⁸) Randers Kæmnerregnskab 1569 p. 218, 229, 231, 210; 1592 p. 175 ff; jfr. Friis Edvardson: Skjælskør, 73. — ¹⁰⁹) Kinch II 689. I Aalborg faar 3 Borgere „som vaaged over den Ild, som var løs til Jens Snedkers, 12 Skill.“ (Kæmnerregnsk. for Budolfi 1598). — ¹¹⁰) M. Weibull: Saml. til Skaanes historia, fornkunskap och beskrifning (1871) 11 f. — ¹¹¹) Kbhvn. Diplom. V 249—59; jfr. O. Nielsen: Kbh.'s Hist. og Beskr. III 281 ff. — ¹¹²) Slesvigs Stadsret 1200, Art. 37; Flensborgs Art. 56; Aabenraas Art. 61 (Thorsen: Slesvigske Stadsretter); Roskilde Stadsret 1268, Art. 8 (Rosenvinge V); jfr. Hildebrand a. St. I 469; Kriegk: Deutsches Bürgerthum (1868) 267. — ¹¹³) Hildebrand I 470. — ¹¹⁴) Kbhvn. Diplom. II 282. — ¹¹⁵) Saml. til jydsk Hist. og Top. 3 R. I 507—11 — ¹¹⁶) Troels-Lund (ill. Udg.) II 175. — ¹¹⁷) Danske Magasin 3 R. VI 302 f. — ¹¹⁸) Kancell. Brevbøger 9. Aug. 1563. — ¹¹⁹) Friis Edwardsen: Underretn. om Skjælskør (1759) 351. — ¹²⁰) Rigsark. Danske Kancelli. Indk. Breve: Brostrup Gedde til Kansleren, dat. Visborg 14. Sept. 1611. — ¹²¹) Kancell. Brevbøger 5. Jan. 1577. — ¹²²) E. Tang Christensen: Jydsk Almueliv V 188. — ¹²³) Claeden: Monumenta Flensburgensia (1768) 416; Aus Flensburgs Vorzeit I 20 (Wolff: Flensburger Hexenprozesse). — ¹²⁴) Danske Magasin 3 R. VI 314. — ¹²⁵) Kinch II 174. — ¹²⁶) Hildebrand I 470. — ¹²⁷) Norske Saml. I 31. — ¹²⁸) Rigsark. Sjæll. Tegn. 8. Juli 1625, fol. 76. — ¹²⁹) Forordn. 27. Dec. 1587 (Se-

cher: Corpus const. Dan. II 506). — ¹³⁰) E. Tang Christensen: Jydsk Almueliv III 32. —

Kap. VI. Natravnen.

¹) P. Palladius: Visitatsbog, udg. af S. Grundtvig, 130 f. — ²) Olaus Magni I cap. VII; Kalkar: Ordbog III 193. — ³) Danske Saml. III 226. — ⁴) H. F. Rørdam: Arild Hvitfeld, 38. — ⁵) E. Tang Kristensen: Danske Sagn II 127 ff. — ⁶) Kalkar: Ordbog III 195. — ⁷) Norske Saml. II 273. I Nürnberg befales 1430, at enhver om Natten skulde lukke sin Hund inde, Alwin Schultz: Deutsch. Leben im XIV u. XV Jahrh., 27. — ⁸) Hugo Matthiessen: „Stodderkongen“, „Fra Arkiv og Museum“ V 260. — ⁹) Ursin: Stiftstaden Viborg, 250. — ¹⁰) Hach: Die alte lüb. Recht, 286 f, 579, 581, 585. — ¹¹) af Sillén: Svenska handelns och näringarnes historia III 120 f. — ¹²) Kold. Rosenvinge: Gl. Domme I 186. — ¹³) Randers Tingbog 29. Maj 1592; Hugo Matthiessen: Fredericia 1650—1760, 159. — ¹⁴) Dansk Maanedsskrift, udg. af M. Steenstrup 2 R. II (1866) 128 f. — ¹⁵) Hofmann: Fondationer T. VI 109 f; jfr. I. I. F. Friis: Mindeblade af Nakskovs Fortid (1852), 15. — ¹⁶) R. Mejborg: Gl. danske Hjem (1888), 67. — ¹⁷) Næstved Raadstuebøger 13. Dec. 1588, 27. Apr. 1621. — ¹⁸) Kallundborg Raadstuebog 1586—1625. — ¹⁹) Hübertz: Aktstykker vedk. Aarhus II 203, jfr. 228. — ²⁰) Aalborg Raadstuebog 9. Marts 1604. — ²¹) Danske Saml. 2 R. VI 344 f. — ²²) Næstved Tingbog 29. Oktob. 1604. — ²³) Aalborg Raadstuebog 27. Apr. 1604. — ²⁴) Holbæk Tingbog 19. Sept. 1625, fol. 71. — ²⁵) Troels-Lund: Dagl. Liv i Norden (illustr. Udg.) II 179 f. — ²⁶) Danske Magasin 4 R. II 386. — ²⁷) Hugo Matthiessen: Bøddel og Galgeflugt (1910), 79. — ²⁸) Randers Tingbog 27. Apr. 1599. — ²⁹) Aalborg Bysbog 1535—1652, fol. 171. — ³⁰) Yngvar Nielsen: Bergen, 307. — ³¹) Mejborgske Saml. Kaps 32 (Nationalmuseet), efter Assens Raadstueb. — ³²) S. Bring: Monumenta Scanens., S. 166. — ³³) Visitatsbog, 86 ff, 130 f. — ³⁴) Carl Bruun: København II 378. — ³⁵) „Museum“, 1894, S. 19. — ³⁶) Kallundb. Raadstuebog 3. Dec. 1624. — ³⁷) Hübertz: Blik paa Aarhus, 86; Norsk Magasin II 209, 353; jfr. Hugo Matthiessen: Fredericia, 247 f. — ³⁸) C. Nyrop: Gilde- og Lavsskraaer II 581 f. — ³⁹) Hvitfeld, Folio, II 1094. — ⁴⁰) Allen: Breve og Aktstykker til Chr. II's og Fred. I's Hist. I 20. — ⁴¹) A. D. Jørgensen: Histor. Afhandl. IV 430 f. — ⁴²) Kancelliets Brevbøger 1589, 21 Apr. — ⁴³) R. A. Fyenske Tegnelser 26. Dec. 1626, p. 958. — ⁴⁴) Fra Frederiksborg Amt, Aarvog 1906, 62. — ⁴⁵) Københ. Diplom. V 80. — ⁴⁶) Schröder: Beschreib. d. Stadt Schleswig, 1827, 339; Natten.

Beccau: *Gesch. Husums*, 149, 313 f.; *Corpus statut. Slesv. II* 272 f. — ⁴¹⁾ Alw. Schultz: *Deutsch. Leben im XIV u. XV Jahrh.* (1892), 28. — ⁴²⁾ Fabricius: *Horsens Hist. og Beskriv.*, 453. — ⁴³⁾ A. Petersen: *Kjøge II* 209. — ⁴⁴⁾ Næstved Raadstuebog 8. Jan. 1640, fol. 5. — ⁴⁵⁾ Hüllmann: *Städtewesen im Mittelalter IV* 17; *Kriegk: Deutsch. Bürgerthum etc.* (N. F. 1871), 57, 316; Moriz Heyne: *5 Bücher deutsch. Hausaltertümer III* 171; H. Bergner: *Handb. d. bürgerl. Hausaltertümer* (1906), 324. — ⁴⁶⁾ Sach: *Gesch. d. Stadt Schleswig*, 170. — ⁴⁷⁾ S. Bring: *Monumenta Scanens.*, 200; *Skånska Saml.* 1868, 123. — ⁴⁸⁾ Skelskør Tingbog 7. Okt. 1616, fol. 57. — ⁴⁹⁾ Næstved Raadstuebog 8. Maj 1635. — ⁵⁰⁾ Holbæk Tingbog 16. Jan. 1626, fol. 100 f. — ⁵¹⁾ Falk og Torp: *Ethymologisk Ordbog I* 245. — ⁵²⁾ *Saml. til jydsk Hist. og Top. I* 284 f. — ⁵³⁾ Werlauff: *Hist. Antegnelser til Holbergs Lystspil*, S. 42; O. Nielsen: *København paa Holbergs Tid*, 203. — ⁵⁴⁾ *Norsk Magasin II* 258. — ⁵⁵⁾ *Nyt hist. Tidss. I* 229 f. — ⁵⁶⁾ Adler: *Efterretn. om Ribe (Program 1844)*, 28. — ⁵⁷⁾ *Smstds* 61. — ⁵⁸⁾ *Smstds* 50; *Saml. til jydsk Hist. og Top. I* 284 f. — ⁵⁹⁾ *Saml. til jydsk Hist. og Top. I* 258. — ⁶⁰⁾ *Norsk Mag. II* 253, 317, 353. — ⁶¹⁾ *Københavns Diplomat. V* 773. — ⁶²⁾ J. Kornerup: *Roskilde i gl. Dage*, 25, 69; Hübertz: *Aktstykker vedk. Aarhus II* 264. — ⁶³⁾ R. Nyerup: *Hist. statist. Skildr. af Tilstandene i Danmark og Norge III* (1804) 29. — ⁶⁴⁾ *Histor. Tidss. 3 R. IV* 133 f. — ⁶⁵⁾ Rietz: *Skånska Skolväsenets Historia* (Lund 1848), 70. — ⁶⁶⁾ R. Nyerup a. St. III 49. — ⁶⁷⁾ *Dansk Maanedsskrift*, udg. af Steenstrup, 2 R. II 69, 128 ff. — ⁶⁸⁾ Næstved Raadstuebog 30. Apr. 1635. — ⁶⁹⁾ Vilh. Bang: *Latinskoleliv og Studenterliv* (1892), 248 f. — ⁷⁰⁾ Rørdam: *Københ. Universitets Hist. I* 98, 368; Vilh. Bang, 259 ff. — ⁷¹⁾ *Histor. Tidss. 3 R. V* 485. — ⁷²⁾ *Randers Tingb. 18. Dec. 1587*, p. 314. — ⁷³⁾ O. Nielsen: *Københ. Hist. II* 208. — ⁷⁴⁾ D. Schäfer: *Buch des Lübeck. Vogts auf Schonen*, p. CXXXV, 98; G. Zappert: *Über das Badewesen mittelalterl. u. spätere Zeit* (*Arch. für Kunde oesterreich. Gesch. Quellen XXI*) 103 f. — ⁷⁵⁾ Nyrop: *Gilde- og Lavsskraaer II* 367. — ⁷⁶⁾ Sejdelin: *Diplomat. Flensb. II* 848; *Corpus statut. Slesv. II* 272. — ⁷⁷⁾ R. A. Inlånd. *Registrant*, 1596, 26. Maj, fol. 55 f. — ⁷⁸⁾ Aarsberetn. fra det kgl. Geheimearchiv III 82; se ogsaa Klemming: *Skrå-Ordningar* (*Svenska Fornskrift-Sällskapets Skrifter* 1856), S. 247. — ⁷⁹⁾ *Randers Tingbog*, 12. Novemb. 1599. — ⁸⁰⁾ Næstved Raadstuebog 29. Marts 1641, fol. 86. — ⁸¹⁾ O. Nielsen: *Københavns Hist. og Beskriv. II* 208 f. — ⁸²⁾ Hübertz: *Beskriv. over Ærø*, S. 286. — ⁸³⁾ Kinch: *Ribe II* 354. — ⁸⁴⁾ O. Nielsen: *Københ. Hist. og Beskriv. V* 97 f. —